

13696

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**A magyar könyv- és könyvtári kultúra
a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában**

Írta:
Kovács Máté

**MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
KÖNYVTÁRA**

BUDAPEST
1967

MTA KESZ Sokszorosító

A tárgykör és feladat

E tanulmány tárgya és feladata az új magyar szocialista olvasási, könyv- és könyvtári kultúra kialakulásának megvilágítása. Annak a nagy fejlődésnek és gyökeres átalakulásnak a bemutatása és értékelése, ami nálunk az olvasóközönség létszámában, összetételében és színvonalában, s ezzel párhuzamosan az írásbeli közlés rendszerében a társadalmi célok és funkciók, a tartalom és a szervezet, formák és módszerek tekintetében a kapitalizmusból a szocializmusba való forradalmi átmenet folyamatában 1945-től a második világháború végétől és a német megszállás megszűnésétől 1965-ig, a szocializmus alapjainak lerakásáig és a második öt éves tervidőszak befejeződéséig végbement. E két évtized során a szocialista politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális forradalom egyik jelentős eredményeként olvasóközönségünk többszörösére bővült, s a növekvő szükségleteknek megfelelően könyv- és lapkiadásunk, valamint könyv- és lapterjesztésünk, a házi és közkönyvtáraink, bibliográfiai és dokumentációs tevékenységünk megközelítően hasonló mértékben fejlődtek és tartalmukban is teljesen átalakultak. Mindössze két évtized alatt az ellenforradalmi korszak szűk, alacsony színvonalu, céljában és tartalmában haladás ellenes írásbeliségét a szocialista társadalom kiterjedt és fejlett, színvonalas, céljaiban és tartalmában forradalmian haladó olvasási, könyv- és könyvtári kultúrája váltotta fel, s e téren az elmaradott országok sorából az egyetemes fejlődés élvonalának a közelébe zárkoztunk fel.

A tárgykört és feladatot azonban a vizsgálódás tanulságai alapján bizonyos mértékig módosítani: bővíteni és szűkíteni kellett. A bővítést a történeti előzmények feltárása tette szükségessé. Részletesebb vizsgálat alá kellett venni

a közvetlen előzményekből a két világháború közötti ellenforradalmi korszak polgári kapitalista hagyatékát és az írásbeli közlési rendszernek már a hazai forradalmi mozgalmak keretében létrejött szocialista elemeit, valamint az első szocialista forradalom, a Magyar Tanácsköztársaság alapelveit, terveit és kezdeményezőseit. A kétféle örökség elhatárolása, jellegének és arányainak megvilágítása jelzi azt is, hogy a szocializmus alapozásának idején az írásbeli közlés rendszerének kiugró fejlődése nem előzmények nélkül jött létre, hanem történelmileg és társadalmilag esedékes láncszeme volt az egy hosszú folyamatnak, amely végre kedvező körülmények között szükségszerűen bekövetkezett és gazdag lehetőségeinek megfelelően nagyméretekben és gyökeresen más minőségben kibontakozott. A tárgykör és feladat szűkítése pedig abban állott, hogy az 1945-től 1965-ig végbement fejlődés sokféle folyamatából és tényeiből ki kellett emelni azokat, amelyek a vizsgálódás során a leglényegesebbeknek bizonyultak, és a többit ezek köré kellett csoportosítani.

Három ilyen alapvetően fontos tényező, ill. súlyponti terület kínálkozott részletes feldolgozásra. Az egyik: az olvasóközönség és az olvasási kultúra alakulása. A másik: az írásbeli közlés új, szocialista rendszerének kiforrálódása és megszerveződése. A harmadik pedig: a kettő kölcsönös összefüggése és dialektikus egymásrahatása. A három, ha nem is tartalmazza a fejlődés egészét, együtt mégis alkalmas arra, hogy áttekintést adjon a döntő történelmi átalakulás lényegéről.

A szűkítés és súlypontozás követelményeinek megfelelően nem kapott helyet ebben a tanulmányban az írásbeli közlés rendszerének több olyan területe vagy összefüggése, amelyik a teljességhez hozzátartozik, szerepe a rendszer egészében nélkülözhetetlen is, de itt most mellőzhetőnek látszott. Így pl. az írásművek és kiadványok létrehozásával kapcsolatos szerzői és szerkesztői tevékenységek, jogi és gazdasági viszonyok, a kiadványok megformálásához szükséges anyagok és technikai berendezések és az ezekkel kapcsolatos munkafolyamatok vizsgálata. Elkészült, de e tanulmány keretébe már nem fért be, külön meg is jelent, a szakkutatás és a szakemberképzés helyzetének és problémáinak vizsgálata, elsősorban a könyvtárakra és könyvtárosokra vonatkozóan.

A vizsgálódásnak abból kellett kiindulni, hogy a társadalmi közlés egyik legnagyobb jelentőségű ága: az írásbeli közlés rendszere mindenkor annak a társadalomnak a szükségletei szerint alakul ki, amely létrehozta, de ugyanakkor, ha már létrejött, működésével bizonyos hatásokat fejt ki a létrehozó, ill. fenntartó társadalomra. Az írásbeliség rendszere tehát, ha korszerűen fejlődik és működik, kettős kapcsolatban áll a társadalommal. Egyfelől a társadalmi rendszer terméke, másfelől azonban az írásbeliség rendszere, jellegével és működésével befolyásolja a használó közösség tudatvilágát. Az általa hozzáférhetővé tett dokumentumok tartalmával, formájával, valamint a rendszer működésének terjedelmével és módjával részt vesz az olvasási kultúra létrehozásában, a közösségi tudat és magatartás alakításában.

Az írásbeliség és társadalom kettős összefüggése tehát alapvetően fontos körülmény. Ezeknek az összefüggéseknek korszerű tudományos megismerése döntően fontos kutatási feladat. A művelődéspolitikai célok és feladatok kitűzése, az olvasási kultúra fejlődésének tudatos befolyásolása és irányítása a rendszer egyes tartományainak összehangolt gyakorlati működése, tudatos vezetése és fejlesztése nem nélkülözheti ezeknek az összefüggéseknek a beható ismeretét. Nélkülük a gyakorlat elméletileg nem lehet megbízhatóan megalapozott éppen a legfontosabb meghatározó tényező: a társadalom vonatkozásában. Ezért vált a bibliológiai szakkutatás egyik legfontosabb és legsürgősebb feladatává ezeknek az összefüggéseknek az elemzése, és az ezekből adódó legfontosabb problémák tisztázása, megvilágítása.

Az írásbeliség és a társadalom összefüggését, mint megvizsgálandó tárgykört a bibliológiai szakirodalom viszonylag későn és lassan ismerte fel. Legelsőnek a marxizmus klasszikusai, Marx, Engels és Lenin utaltak rövidebben-hosszabban, vagy tértek ki külön is ezekre az összefüggésekre. Nem elsősorban az írásbeliség, hanem a szocialista forradalom és új szocialista társadalmi rendszer oldaláról kiindulva tettek észrevételeket, adtak utmutatásokat, vagy rendelkezéseket az olvasás, kiadvány vagy könyvtár társadalmi szerepéről és feladatairól. A szocialista művelődéspolitikai, könyvtárpolitikai és

bibliológia uttörői közül főként Szabó Ervin, Dienes László, Kóhalmi Béla és Walter Hofmann foglalkozott az írásbeliség: kiadvány és könyvtár, valamint a társadalom összefüggéseivel. A Szovjetunió és a népi demokráciák művelődéspolitikai, ezen belül könyvkiadási, sajtó- és könyvtárpolitikai célkitűzései és utmutatásai ezeket az összefüggéseket ismételten és nyomatékosan hangsúlyozták, s a szocialista kulturális forradalomban az írásbeli közlésnek és olvasásnak mindenütt nagy szerepet szántak. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom célkitűzéseiben, ennek nyomán másutt is az írás és olvasás ismerete, a könyv- és sajtókiadás és terjesztés fellendítése, az olvasás útján való művelődés s az ezt elősegítő közkönyvtárügy és házi könyvgyűjtés mindenütt egyik központi feladattá, fontos közüggé vált. Az utolsó évtizedben pedig a Szovjetunióban és az európai szocialista országokban is megindult a korszerű bibliológiai szak kutatás, az írás- és olvasási, könyv- és könyvtári, bibliográfiai és dokumentációs kultúra jelenségeinek és folyamatainak korszerű tudományos feltárására.

Legnagyobb lendülettel a Szovjetunióban, ahol az 1959-es, majd az 1964-es országos tanácskozás és vita a bibliológiáról, (knigovedenie) Szidorov, A.A. professzor, akadémikus "A szovjet bibliológia és feladatai" című bevezető előadása és az elhangzott hozzászólások nyomán tisztázta a szakkutatás feladatait, tárgykörét, szemléletét és módszereit. Erre nagy szükség volt, mert a korábbi biztató alapozó munkát 1938-tól az uralomra jutó dogmatikus álláspont azzal akasztotta meg, hogy a bibliológia is polgári áltudomány, s így a szocializmus viszonyai között nincs létjogosultsága. Az alapproblémák és funkciók tisztázása óta a szakkutatás sikeresen kezdetét vette. Ezt tanusítják a szakfolyóiratok, pl. a Kniga újabb évfolyamai és a szaporodó önálló szakkiadványok is. Határozat született arra is, hogy a bibliológia tárgyköréből tudományos fokozatot lehessen szerezni.

A problémakör beérlelődését jelzi, hogy nagyjából ugyanebben az időben az európai szocialista országok egy részében is hasonló törekvések jelentkeztek. Magyarországon az 1960. évi országos ankét veti fel a korszerű bibliológiai szemlélet és felfogás szükségességét és lehetőségét, és tesz kísérletet ennek marxista igényül elvi megalapozására. Jelentős volt a szocialista országok egyetemi és főiskolai könyvtáros oktatóinak 1962. évi berlini konferenciája,

amely Horst Kunze professzor előkészítő irányítása nyomán a felsőfoku szakemberképzés szemszögéből és érdekében igyekezett megvilágítani a könyv- és könyvtár, bibliográfia és dokumentáció, valamint ezek társadalmi funkcióinak és összefüggéseinek a helyzetét és kérdéseit. Lengyelországban a kérdés 1953. évi meddő, dogmatikus felvetése után, amely az akkori szovjet felfogást visszahangozta, 1963-ban újból sor került a korszerű bibliológiai felfogás kérdéseinek a megvitatására Karol Glombowski és Wladyslaw Piasecki és mások között. A legutóbbi években a többi szocialista országban is továbbgyűrűzött a kérdés tisztázása, így Csehszlovákiában Jaroslav Drtina, Josef Spetko, Romániában pedig Mircea Tomescu tanulmányai jelzik az előhaladást. A marxista igényű bibliológiai kutatás tehát alapelveiben tisztázódóban van, és a kutatási gyakorlatban is egyre inkább nagyobb teret nyer.

Mégis mindezt összevéve is azt kell mozdanunk, hogy ez idő szerint még inkább csak az alapozásnál tartunk. Különösen az elméleti jellegű problémák kidolgozásában. A gyakorlatibb jellegű munkálatokban pl. könyvkiadási, szerkesztéstani, könyvterjesztési, vagy könyvtártani, bibliográfiai, dokumentációs kézikönyvekben az új felfogás jobban érvényesül.

A szükséges előhaladást úgy érhetjük el, ha olyan nagyobb tényanyag feltárása és összefüggéseinek megvilágítása során teszünk kísérletet a korszerű bibliológiai felfogás, szemlélet és módszerek alkalmazására, amelyek feltehetően jelentős elméleti és történeti törvényszerűségeket rejtenek magukban, s amelyeknek értékelése, felismerése és rendszerezése nemcsak az ismeretanyagot bővíti, hanem az írásbeliség sajátos létezési formáinak, szerveződési lehetőségeinek és társadalmi funkcióinak a megragadását is lehetővé teszi.

Az írásbeli közlés szocialista rendszerének tanulmányozása során mindenekelőtt azzal a ténnyel kell számot vetni, hogy az írásbeliség és a társadalom nem alkalmilag társult, de egyébként különálló két világ, hanem a valóság két olyan szférája, amely elméletileg egymástól elhatárolható, de a valóságban kölcsönösen feltételezi és áthatja egymást. Az írásbeliség, mint a társadalmi közlés, tájékoztatás és művelődés egyik intézménye, alkotja az egyik szférát, a másik pedig a létrehozó társadalom vele kapcsolatos szükségleteinek és igényeinek együtteséből áll. Másoldalról ebbe a társadalmi szférába tartoznak bele

azok a hatások is, amelyeket a létrejött intézmény a társadalom életében kifejt. Az írásbeli közlés rendszerével tehát szerves egységgé alakulnak a társadalmi gyakorlat mindama részei, amelyek a rendszer létrehozásában és szolgáltatásainak felhasználásában szerepet visznek. A két szféra e magasabb, sokrétűen összetett egységét legcélszerűbb önálló fogalom keretébe vonni, és olvasási, könyv- és könyvtári kulturának nevezni. Ha ugyanis a kulturát a közkeletű polgári felfogástól eltérően, Marx és Gorkij nyomán szélesebben és teljesebben értelmezzük, s a valóságot leginkább megközelítően úgy fogjuk fel, hogy az az ember sajátos világa a természet világán belül, amelyet az ember a természet elemeiből épít fel, miközben önmagát is teljesebb emberré, személyiséggé és közösséggé fejleszti, akkor a kultúra fogalmában mind az anyagi és szellemi tényező szerves egységbe fonódik, ami a valóságban is egységet alkot. Ennek megfelelően az írás- és olvasási, könyv- és könyvtári kultúra az ember sajátos világának írással és olvasással összefüggő része, amelynek két fő összetevő tényezője van. Az egyénnek és a közösségnek olyan alkotó, működtető és felhasználó tevékenysége, amelyeket az olvasással, könyvvel és könyvtárral kapcsolatban kifejt, és azok a tárgyi termékek és intézmények, amelyek e tevékenységi folyamatok során létrejönnek és a társadalmi funkciókat ellátják. Az írás- és olvasási, könyv- és könyvtári kultúra tehát mint fogalom és elnevezés egyfelől elkülöníti az egyetemes emberi kultúra más tartományaitól az írásbeliség sajátos világát. Ugyanugy, mint ahogy az a megfelelő elhatároló jelzők alkalmazásával a kultúra más tartományai esetében is történik. Pl. irodalmi, ill. képzőművészeti, vagy színházi kultúra, film-, ill. lakáskultúra, stb. Másfelől szerves egységbe fogja mindazokat az anyagi, tárgyi jelenségeket, intézményeket és társadalmi folyamatokat, amelyek a valóságban is szorosan összetartoznak, sőt kölcsönösen feltételezik egymást.

A társadalmi és a sajátos szakmai szféra elválaszthatatlan egybefonódása indokolja, hogy a vizsgálódásunk középpontjába az olvasási folyamatot helyezzük. Az írásbeli közlés rendszerének e központi tartománya - végső soron az egész rendszer egyik fő célja és értelme - köré csoportosítottuk kapcsolódásuk sorrendjében mindama területeket, intézményeket, azok tevékeny-

ségét és termékeit, amelyek az olvasó és olvasmány találkozását a maguk szolgáltatásaival elősegítik: az olvasmány létrehozásában, ill. társadalmi felhasználásában, és az olvasó kiformalásában közreműködnek. Ez az oka és magyarázata, hogy a tanulmány az írásbeli közlés egyes területeinek, termékeinek és intézményeinek elemzése helyett, pontosabban ezen túl, az írásbeli közlés rendszerében végbemenő folyamatok feltárására is kísérletet tesz, amennyire az mai adottságaink alapján lehetséges.

Az elmondottaknak megfelelően a tanulmány a következő főbb részekre tagolódik:

1. Történeti előzmények, amely

- a/ egyrészt a polgári kapitalista hagyaték helyzetét, alakulását,
- b/ másrészt a szocialista örökség olyan elemeit igyekszik feltárni, ami az írásbeli közlés új rendszerébe beleépülhetett. Ezt követi bővebben

2. az új magyar olvasási, könyv- és könyvtári kultúra kialakulási folyamata és ennek fő mozzanatai, a következő 3 fő területen:

- a/ a társadalmi bázis: az új olvasóközönség kialakulása, összetétele és várható fejlődése;
- b/ az új magyar könyvkultúra szervezete és eddigi teljesítménye, végül
- c/ az új magyar könyvtári kultúra rendszere és működése.

Kapitalista hagyaték

A két világháború között az ellenforradalmi rendszer kulturális élete, ezen belül olvasási kultúrája, könyvkiadása és könyvtárügye a rendszer reakciós jellegének, elmaradott osztályviszonyainak, gazdasági és kulturális helyzetének megfelelően osztályjellegű, szűkkörű és alacsony színvonalú volt. Az iparosodás lassú üteme miatt a városok gyengén fejlődtek. A lakosság kétharmada a falvakba zsúfoltan tengődött.

Az olvasóközönség az általános szegénység és a hiányos iskolázottság következtében kisszámú volt. A munkásság és parasztság túlnyomó többsége nem jutott olvasáshoz, sőt a művelődés más lehetőségeihez sem. A községek kétharmad részében nem volt könyvtár, sőt ujság is ritkán járt. 1935-ben a 2500 kétezer lakoson aluli községben összesen 11 mozi működött. A hivatalos művelődéspolitikai szószólói, pl. Klebelsberg Kunó, Kornis Gyula, Hóman Bálint a kulturális monopólium fenntartására, sőt erősítésére törekedtek. Az 1938-as évi költségvetés keretében, pl. az egy lakosra eső kulturális kiadás a fővárosban 30, a törvényhatósági jogú városokban 8, a többi városokban 4, a községekben pedig 1,50 pengőt tett ki.

Az ellenforradalom konzervatív rendszerét az államhatalom a sajtótörvényekkel és a sajtóellenőrzéssel is igyekezett védeni. Negyedszázad alatt mintegy 500 prózai mű és több, mint 100 verses kötet megjelenését akadályozták meg. Az ujság és folyóiratok elkobzása, betiltása pedig egyelőre számszerűen meg sem állapítható. Ezekon felül mintegy 2000 magyarországi és külföldi megjelenésű könyvet, folyóiratot, ujságot, röpiratot, rölapot, plakátot tiltottak ki a postai szállításból.

A könyv- és lapkiadás, könyv- és lapterjesztés a tőkés vállalkozások kezében volt, s csak kevés kiadó vállalkozott haladó szellemű könyv, folyóirat vagy hírlap kiadására. Pl. Cserépfalvi, Népszava, Nyugat, Politzer stb. A kiadványok több, mint harmadát néhány nagyvállalat, pl. az Athenaeum, Franklin Társulat, Egyetemi Nyomda, Révai Testvérek, Singer és Wolfner, Szent-István Társulat, stb. jelentette meg. A közepes és kisebb kiadók, pl. Cserépfalvi, Dante, Danton, Kner, Lantos, Nyugat, Népszava, Ranschburg stb. a másik harmadon osztozkodott. A kiadványok több, mint egynegyede pedig feudális maradványként magán kiadásban, a szerző vagy pártfogói költségén látott napvilágot.

A kiadványok száma is, példányszáma is és jelentős részének színvonala is alacsony volt. Éveként 1920-24 között 2000, 1925-1940 között 3-4000, a háborús években 5000 könyv jelent meg. Ennek mintegy harmada szépirodalom és gyermek, ill. ifjúsági könyv, a többi tudományos, ismeretterjesztő, szakmai kiadvány, ill. tankönyv. A fordítások száma 12-15 % körül ingadozik, de zömük

a szépirodalomra, ott is a bestsellerekre, ponyvákra esik. Nem csoda, ha állandó az írók panasza: a haladó szellemű igényesebb magyar művek elvesznek a hazai "kurzus irodalom" hivatalosan támogatott kiadványai, meg a külföldi bestsellerek, a külföldi és hazai ponyva tengerében. A tudományos munkák átlagos példányszáma 1000 körül, a szépirodalmi műveké 1000-3000 között mozgott. 5000-nél nagyobb példányszámot csak nagyon kevés kiadvány ért el. Ezek is többnyire a fordításban kiadott bestsellerek és ponyvák közül kerültek ki.

Hasonló helyzetben volt az újság- és folyóiratkiadás is. A huszas évek elején 1000 körül volt az időszak kiadványok száma. 1938-ban már csaknem 2000-re emelkedett. Azután a liberális és baloldali sajtó betiltása miatt egyharmaddal csökkent. A példányszám évenként 100 millió körül ingadozott. A jobboldali kormány- és nyilas lapok egyeduralma idején a politikai lapok példányszáma csökkent, a szépirodalmiaké pedig emelkedett.

A tanácsköztársaság bukása után a könyvtárügyben is visszaállott a dualizmus rendje és ahhoz képest a negyedszázad során lényeges változás nem is történt. A két sokat emlegetett terv: a tudományos nagy könyvtárak új szervezésének kialakítása (gyűjteményegyetem) és a népkönyvtárak ujjaszervezése nem sikerült, mert mindkét elgondolás eleve idejétmúlt volt. A Tanácsköztársaság korszerű, nagy vonalú koncepcióját, a régi ellenfél, sőt ellenség Gulyás Pál rágalmi nyomán teljesen félretették. A könyvtárak alig gyarapodtak, s éppen ezért csak kevesen használták őket. A 10 000 kötetnél nagyobb könyvtárak állománya pl. 1925-től 1935-ig 6.9 millióról 7.5 millióra emelkedett. A használat ugyan több, mint kétszeresére nőtt, de a növekedésnek több mint fele egyetlen területen a Fővárosi Nyilvános Könyvtár kerületi fiókhálózatánál jelentkezett.

A vidéki népkönyvtárakat létrehozták 1927-től kezdve, de később nem gondoskodtak a fejlesztésükről. Így az olvasók érdeklődése sem növekedett. 1935-ben 1629 népkönyvtárt tartottak számon 408.000 kötet állománnyal, amiből 259.859 olvasó mindössze 747.101 kötetet használt, vagyis az ellátottság 1000 lakosonként 120-130 kötet, tehát országosan csak minden 8-9 írni-olvasni tudó lakosra jutott 1-1 kötet. A lakosság 90 %-a könyv hiányában még akkor sem olvashatott volna, ha erre csakugyan törekszik is.

Ilyen volt az a kapitalista hagyaték, amit az új szocialista olvasási, könyv- és könyvtári kulturának fel kellett váltani. Itt az újnak nemcsak egyszerűen le kellett győznie az elavult régít, hanem ki kellett bővíteni az olvasók körét, és létre kellett hozni az írásbeli közlés új szocialista rendszerét is, hogy a dolgozók megnövekedett szükségleteit és igényeit nagyobb teljesítménnyel, s új korszerű tartalmával sokszorosan jobban kielégíthesse.

Szocialista örökség

A forradalmi munkás- és parasztmozgalmak kulturális gyakorlatának tényei közül a kutatások az utóbbi években sokat feltártak. A tanulságok megállapítása azonban nem mindig történt meg. Ma már megállapítható, hogy a művelődés ügye és annak egyik formája: az írás, olvasás, kiadvány és könyvtár nagy megbecsülésben részesült a két nagy dolgozó osztály forradalmi mozgalmaiban. Erről az alapszabályok, nyilatkozatok és cikkek egész sora tanusodik. Ez a gyakorlat alakította ki azokat az elveket, követelményeket és módszereket, amelyeket megalapozottan a szocialista olvasási, könyv- és könyvtári kultúra elemeinek, sőt nem egy esetben alapvetésének tekinthetünk, s amelyek ösztönösen vagy több kevesebb tudatossággal osztálytársadalmi szinten is általánosíthatóknak bizonyultak.

Az ország iparosodása szükségképpen maga után vonta a munkásság létszámának viszonylag gyors növekedését. 1848-ban mintegy 130.000, 1880-ban 408.000, 1900-ban 466.600, 1920-ban 639.588, 1941-ben 1.000.000 és 1960-ban 1.682.000 ipari munkást tartottak számon. A létszám növekedésével együtt erősödtek a munkásság mozgalmi és szervezetei. A szakszervezetekben, szakszervezetekben, pártokban, de földmunkás egyletekben, agrárszocialista olvasóköri körben is kialakultak az újságjáratás és könyvgyűjtés, olvasás és olvasmány-megbeszélés mozgalmi formái. Az üldözés ellenére is megjelentek a mozgalmi lapok, majd folyóiratok is, és megindult a könyvkiadás is. A Népszava mellett a Szabad Nép és a Szabad Szó, a Szocializmus, Társadalmi Szemle, Gondolat,

100 %. A két világháború között a Kommunista Párt itthon 40, külföldön pedig mintegy 120 ujságot, folyóiratot indított és igyekezett terjeszteni. A Népszava Könyvkereskedés egész sor könyvet és könyvsorozatot adott ki, nem ritkán 20.000-30.000 példányban is. Egyes kisebb kiadók is bekapcsolódtak a félégalis, vagy illegális könyvkiadásba. Pl. a Phönix, Európa, Kronos, Unitás, Cserpéfalvi, Codex, Gyarmati. Bécsben, Párizsban, Pozsonyban, Moszkvában is jelentek meg magyar könyvek, füzetek, plakátok stb. amiket igyekeztek behozni és terjeszteni.

A szakszervezeti könyvtárak fontosságát mutatja, 1927-ben 34 budapesti és 23 vidéki, összesen 57 szakszervezeti könyvtár működött. Budapesten 95.237, vidéken 42.804, összesen 138.141 kötetel, amiből a fővárosban 163.612, vidéken pedig 70.645, összesen 234.612 kötetet használtak. Később a harmincas években nőtt az állomány is, az olvasók száma és a használt kötetek száma is.

A szegényparasztság mozgalmi tudatosságban és szervezetségben nem érték el a munkásság mozgalmainak szintjét. Az agrárszocialista olvasóköri nevelő hatása azonban rendkívül nagy volt. Erről a feljegyzések, vallomások, könyvjegyzékek sora tájékoztat. Hiba volt, hogy ezeknek a hagyományait nem használtuk fel jobban az új szocialista olvasási kultúra és könyvtári rendszer kialakításakor.

Kétségtelen, hogy a kiadványok és könyvtárak száma és közvetlen hatása számszerűen kisebb volt az uralkodó osztályok kiadványaihoz és az állam intézményeihez képest. De megnövelte a jelentőségüket az a körülmény, hogy a munkásság és parasztság legöntudatosabb rétegei tájékozódtak általuk, s közvetve rajtuk keresztül szétszűrődött a tartalmuk a munkásság és szegényparasztság többi, kevésbé fejlett rétegeibe is. Ez a mozgalmi kiadványok és könyvtárak elévülhetetlen történeti érdeme. Legfőbb értékük azonban az az élő mozgalmi hagyomány, amely könyv- és lapkiadásunkban, könyv- és lapterjesztésünkben, szakszervezeti könyvtáraink rendszerében később országos méreteket öltethetett.

A szocialista örökség értékes részét alkotják Szabó Ervin és munkatársainak tevékenysége, valamint a Magyar Tanácsköztársaság kezdeményezései,

elvi és gyakorlati eredményei. Szabó Ervin a szocialista hagyomány első összegezője, elméleti és gyakorlati továbbfejlesztője. A munkásosztály és más dolgozó rétegek szükségleteit összekapcsolta az egykoru élvonalbeli gyakorlattal: az angol-amerikai művelődéspolitikai és könyvtárpolitikai megoldásokkal. Írásaival és kiadványaival pl. Marx és Engels válogatott műveinek kiadásával, a Fővárosi Nyilvános Könyvtár megszervezésével példát adott az új feladatok bátor vállalására és következetes megvalósítására. Munkájával és munkatársaival előkészítette a Tanácsköztársaság forradalmi programjának kialakítását. Elgondolása és munkája sikerét mi sem mutatja jobban, minthogy megyei, városi könyvtáraink akarva-akaratlan az ő alkotását követték központjuk és hálózatuk megszervezésében. Így Szabó Ervin és munkatársainak műve szervesen beleépült új szocialista könyvtári kulturánkba.

Az első magyar szocialista forradalom: a Magyar Tanácsköztársaság a szocialista örökség két fő rétegét: a munkás- és parasztmozgalmi gyakorlatot, valamint Szabó Ervin és munkatársai munkásságának eredményeit kapcsolta egybe. Ezt akarta és tudta országos szinten az írásbeli közlés új szocialista rendszerévé fejleszteni. A kiindulási alapok és a megvalósítandó célok és feladatok szerves egybeforrása, a feladatokra vállalkozók személyes rátermettsége és felkészültsége magyarázza, hogy a forradalmian új ennyire kiérlelt formában jelent meg. A legfőbb eredmény és legmesszebbre előremutató érték az írásbeli közlés egységes nagyvonalú rendszerének koncepciója: az államosított könyvkiadás, terjesztés és sajtó, nyomdászat, könyvtárügy és bibliográfia összefogása egyetlen országos szervezetben a Szellemi Termékek Országos Tanácsa keretében, s ezen belül a könyvkiadás és könyvtárügy rendszerének kidolgozása. Ma már nyilvánvaló, hogy a szocializmus építésének folyamatában előnyös lett volna, ha a Tanácsköztársaság elveit, terveit és eredményeit jobban ismertük volna, és tudatosabban, következetesebben hasznosíthattuk volna.

Az új olvasóközönség

Minthogy a társadalmi alap a legfontosabb meghatározó tényező az írásbeli közlés szocialista rendszerének alakulásában, a legelső feladat az új

olvasóközönség alakulásának, összetételének és fejlődési tendenciáinak a megvizsgálása. Ezt csak úgy lehet megközelíteni, hogy számba vesszük az olvasmány és olvasás iránti társadalmi szükségletek és igények alakulását, meghatározó tényezőit a szocializmus viszonyai között. A tanulmány e része a biológiai, társadalmi és kulturális tényezők közül a következőket igyekszik megvilágítani:

A biológiai tényezők közül:

- a/ az állandó lakosság demográfiai adatai,
- b/ az olvasók életkori és nem szerinti sajátosságai,
- c/ az olvasó vele született személyes képességei.

A társadalmi tényezők közül:

- a/ a társadalom osztály- és rétegviszonyai,
- b/ a gazdasági viszonyok általában,
- c/ a foglalkoztatottság mértéke és a kereseti viszonyok, családi és egyéni jövedelem és fogyasztás, ezen belül a könyv- és ujságvásárlás,
- d/ a foglalkozási viszonyok, munkakörülmények,
- e/ a települési helyzet: a lakóhely körülményeinek hatása,
- f/ lakás- és családi körülmények,
- g/ a szabadidő alakulása és felhasználása, főként a kulturális közlések közötti megoszlása,
- h/ technikai színvonal: a lakásban, a könyvtárban, a könyv- és ujságterjesztésben stb.

A kulturális környezet folyamatai közül:

- a/ az iskolázottság színvonala,
- b/ a felnőttoktatás és népművelés hatása,
- c/ a kulturális alkotó munka: az irodalmi, tudományos, és ismeretterjesztő művek mennyisége és színvonala,

- d/ az írásbeli közlés rendszerének egyes tartományai: a könyvkiadás és könyvterjesztés, a sajtókiadás és terjesztés, házi és közkönyvtárak állapota és hatása,
- e/ a közművelődés modern technikai tömegközlelési rendszereinek: a rádióknak, televízióknak, filmeknek az ösztönző, ill. hátráltató hatásai.

A különféle olvasásszociológiai felmérések és adatok azt mutatják, hogy a társadalmi és kulturális tényezők viszonylagos túlsúlyba kerülnek a demográfiai és biológiai tényezőkkel szemben. A társadalmi tényezők közül pedig az iskolázottság, a foglalkozás és kereset, a szabadidő és a települési helyzet szerepe nagyobb súllyal esik a latba. Ezekre tehát az eddigénél jobban kell figyelni.

Végül ki kell emelni, hogy a valóságban sem a biológiai sem a társadalmi tényezők nagy csoportjai, sem az egyes kulturális tényezők nem különülnek el élesen egymástól. Az elhatárolásukra csak az elméleti vizsgálódáshoz van szükség. A valóság egy-egy tanulmányozásra alkalmas és érdemes részletében az ott konkrétan ható tényezők rendszerint szoros, szerves, sajátos egységgé fonódnak össze, és hatásukat bonyolult kölcsönhatások folyamataiban fejtik ki, mégpedig hol közvetlenül s könnyen érzékelhetően, hol pedig többé-kevésbé rejtett formában. Az olvasásszociológiai vizsgálódásnak éppen az a próbája, hogy az olvasási folyamat valamely konkrét egységében helyesen ismeri fel az ott ható tényezőket, valamint ezek arányát, súlyát és kapcsolódásaik mértékét. Sikerül-e az egyes tényezők általános jellemzőinek ismeretében a konkrét valóság sajátos egyedi szövevényét úgy konkrét elemeire bontani, hogy ez az elemző vizsgálat a folyamat adott egységének a lényegét a valóságnak megfelelően tárja fel.

Az új magyar könyvkultúra

Az új magyar könyvkiadás és könyvterjesztés a kiadók, nyomdák és könyvterjesztés államosítása után (1948-1952) alakította ki művelődéspolitikai

célkitűzéseit, szervezetét és munkamódszereit. A kapitalizmus viszonyai között egymás mellett működtek a törpe, kis, közepes és nagyvállalatok a kiadás, a terjesztés, a nyomdászat, a papíripar területén egyaránt. Az összevonások után többnyire szakosított közepes és nagy vállalatok keletkeztek. A nagyüzemelés és szakosítás egyszerre szervezettebbé és eredményesebbé tette a könyvtermelés és elosztás egész folyamatát.

A könyvkiadás mennyiségében gyorsan növekedett, összetételében, tartalmában és külső megjelenésében teljesen megváltozott. 1938-ban 8.156 kiadvány 17.2 millió példányban jelent meg. 1965-ben pedig 23.141 kiadvány 72.4 millió példányban került ki a nyomdákból. Hasonlíthatatlanul megjavult a szépirodalmi és ifjusági művek színvonala. Elég ha a szerzők és a művek címét áttekintjük. Háromszorosára nőtt a tudományos művek száma, és sokkal jobb a minősége is. Fordításokban a világirodalom színe-java került az olvasók kezébe. Ugyanakkor a magyar szépirodalmi és tudományos művek százai kerültek jó fordításban és szép kivitelben a külföldi olvasók elé. Így a szellemi csere nemzetközi vonatkozásban is az írásműveken keresztül egyre inkább kétoldalúvá, s így eredményesebbé válik.

A hírlapok száma csökkent, de a példányszám csaknem hatszorosára emelkedett. Hetilap és folyóirat is kevesebb van, de a példányszám itt is emelkedett. Az időszaki kiadványok társadalmi kisugárzása több, mint nyolcszorososa a két világháború közöttinek. Ez a hírlapok, hetilapok és folyóiratok társadalmi jelentőségének megnövekedését jelzi.

Végül a könyvművészet és könyvgyűjtés is az új körülmények között új fejlődésnek indult. Egyre inkább eleget tesz annak a követelménynek, hogy társadalmunkban értékes, időszzerű és közérdekű műveket kell megjelentetni, korszerű anyagok felhasználásával, nagyüzemi technikai kivitelben s korszerű művészeti megoldásokkal. A Szép magyar könyv versenye keretében évente mintegy 40-50 művet díjazással, kb. ugyan ennyit dicsérrettel tüntetnek ki. A verseny olyan jó hatása volt, hogy könyvművészetünk legjobb alkotásai külföldön is egyre több elismerést keltettek. Nem tekinthető megoldottnak azonban az egyéni házi könyvgyűjtés ügye, pedig a házi könyvgyűjtemények kulturális és gazdasági szempontból egyaránt jelentősek. A családok évente 550-650 millió forintot

költenek könyvre, a kiadványoknak mintegy 3/4 - 4/5 részét az egyéni gyűjtők vásárolják meg. A könyv ma már az üzemi és falusi könyvterjesztésen keresztül eljut a munkás és paraszt családok jelentős részéhez. Eddig azonban keveset foglalkoztunk a házi könyvgyűjtés kérdéseivel. Inkább megtermeltük és terjesztettük a kiadványokat, de azzal, hogy a társadalmilag előállított kiadványanyag hogyan hasznosul, kevesebbet gondoltunk. Az idetartozó problémák átgondolása és rendezése a könyvkiadási és könyvtárpolitika számára egyaránt fontos feladat. A szocialista könyvbarátság fogalmának tisztázása és fejlesztése a gyakorlatban olvasási kulturánk egyik kulcskérdése.

Az új könyvtári kultúra

A könyvtárügyben a forradalmi átmenet két évtizedében különösen nagy és nehéz feladatokkal kellett megküzdeni. A társadalmi osztályok és rétegek szerint széttagolt, elmaradott, kevésbé használt könyvtárak helyébe kellett a könyvtárak és a tudományos tájékoztatás (bibliográfia és dokumentáció) olyan egységes rendszerét kifejleszteni, ami megfelelően az egységesülés felé megindult szocialista társadalom szükségleteinek. S ezt annál nehezebb volt megvalósítani, mert az új rendszerhez az új közművelődési könyvtárak ezreit, a szakkönyvtárak százait, a dokumentációs és szakmai központi szervek és intézmények egész sorát kellett megteremteni csaknem teljes egészében mindvégig szűkös állami költségkeretekből, amiket a gazdasági, politikai ingadozások többször is érezhetően csökkentettek.

Az időszak első éveiben a már meglévő, de korábban kielégítetlenül maradt és tömegesen feltörő igények kielégítésére egységes terv nélkül keletkeztek a községi, ill. szakszervezeti és más társadalmi szervezeti könyvtárak és vállalati szakkönyvtárak. Később, 1952, ill. 1956 között kialakult az országos rendszer terve, amit az 1956. évi 5. sz. tvr. és a végrehajtására kiadott 1018/1956. sz. minisztertanácsi határozat rögzített. Ennek alapján 1957-től kezdődően tervszerűen, egyenletesen emelkedő ütemben épült ki a könyvtárak és dokumentációs intézmények korszerű országos rendszere.

A fejlődés ütemét jól mutatja, hogy amíg a második 3 éves és 5 éves terv 8 évében a nemzeti jövedelem átlagosan évenként 5.6 %-kal növekedett, addig ugyancsak évenként és átlagosan a könyvtári állomány 5.9, a főfoglalkozású könyvtári dolgozók száma 8.4, az olvasótábor 10, a forgalom pedig 14.4 %-kal emelkedett. 1965-ben már mintegy 58 millió egységből álló könyvtári állomány évi 3.6 millió darabbal növekedett s ebből 3.5 millió olvasó csaknem 62 millió darabot használt. Még szembetűnőbbek a fejlődés arányai, ha az 1965. évi adatokat a két világháború közötti állapotokkal hasonlítjuk össze. 1935 és 1965 között a könyvtári állomány mintegy négyszeresére, az olvasók száma több, mint ötszörösére, a könyvtári dolgozók száma hatszorosára, az állomány használata pedig csaknem tizenkétszeresére emelkedett. Vagyis közkönyvtáraink is lényegében a legutóbbi másfél évtized alatt a társadalmi művelődés, ill. munka széles körben igénybe vett művelődési intézményévé, az írásbeli közlés rendszerének korszerűen fejlett és működő tartományává váltak.

Az új könyvtári és tájékoztatási rendszer célkitűzéseit és tartalmát fokozatosan úgy alakította ki, hogy a szocializmus viszonyai között szükséges általános, ill. alap- és szakműveltség bővítését szolgálja, az olvasó szocialista tudatát erősítse, erkölcsi felfogását, esztétikai ízlését, gondolkodását fejlessze. Ugyanakkor szervezetét is úgy igyekezett kialakítani, hogy az új könyvtárpolitikai célok megvalósítását, az új tartalom szétszórását és társadalmi felhasználását is minél hatékonyabban szolgálhassa.

Az új országos rendszer legfőbb szervezeti alapelve, hogy a közkönyvtárakban felhalmozott értékes közérdekű és időszzerű dokumentumanyagához - a muzeális értékek kivételével - mindenki a lakóhelyén vagy a munkahelyén hozzájusson. Ezért decentralizálta, ugyanakkor szükségszerűen centralizálta a közkönyvtárakat. Egyfelől minden községben, üzemben, intézményben létrejöttek a szükséges könyvtárak, hogy közel legyenek az olvasókhoz. Másfelől az azonos területen vagy azonos jellegű üzemi, intézményi keretben működő csaknem 20.000 könyvtárat alig több, mint 80 szervezeti egységbe: hálózatba fogta össze, egy-egy fejlettebb központi (megyei, városi, egyetemi) könyvtár irányítása alatt. Jelenleg 19 tudományos és szakkönyvtári, 20 tanácsí közművelődési

és közel 40 szakszervezeti hálózat működik. Így a hálózatokban egyszerre érvényesülhet a nagy-, vagy középüzemi és a kisüzemi szervezet előnye. A hálózatok működési területükön ellátják a könyvtári és tájékoztatási feladatok egészét. Ezek a hálózatok tervszerű feladat- és munkamegosztás alapján szerveződtek fokozatosan országos rendszerbe, amelybe a hálózat nélküli fontosabb közkönyvtárak is egyre inkább bekapcsolódnak.

A fejlődés során a rendszer irányításához szükséges központi szervek és intézmények is egymásután létrejöttek. Így a Művelődésügyi Minisztériumban a szakfelügyeletet országosan ellátó Könyvtárosztály, mellette az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács, a módszertani irányítást végző Könyvtártudományi és Módszertani Központ, a MTA Könyvtörténeti, Bibliográfiai és Dokumentációs Munkabizottsága, a könyvtárosképzés intézményei az ELTE Bölcsészettudományi Karán, ill. a Debreceni és Szombathelyi Tanítóképző Intézetekben, a Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Megindultak a könyvtári központi és hálózati szakfolyóiratok, kiadták a könyvtári és dokumentációs munka egységes végzését biztosító szabványokat is.

X XXXX X

Mindezeket a tanulmány részletesen kifejti, további tényekkel és adatokkal támasztja alá, megállapításokkal és következtetésekkel elemzi és értékeli. De remélhetően már e vázlat alapján is világossá vált, hogy az olvasóközönség növekedése és az írásbeli közlés új rendszere valóban rendkívüli fejlődést ért el. Az eddigi alapok alkalmasak arra, hogy a további fejlődés rájuk épüljön. Sőt előreláthatóan még fokozható is a fejlődés üteme, ha sikerül elmélyültebb kutató munkával a fejlődés törvényszerűségeit jobban feltárni, főként az olvasóközönség alakulásának fő tényezőit és feltételeit jobban megismerni és az írásbeli közlés rendszerét e magasabb szükségleteknek megfelelően továbbépíteni.

KÖNYVTÁR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA